

Baberti Dergisi / Journal of Babarti

e-ISSN: 3023-4107

Sayı: 21 / 2025 - Haziran

İslam Ahlakı İslam Düşüncesinde İlahi Emir Teorisi

Meryem ATTAR

Litera Yayıncılık, İstanbul 2019, 329 Sayfa

ISBN: 978-605-2023-49-5

Ayşe KASIMOĞLU ŞİRİN

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din
Bilimleri Bölümü, İslam Felsefesi Ana Bilim Dalı.

Sakarya / Türkiye

*Ph.D. Student, Sakarya University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy
and Religious Studies, Division of Islamic Philosophy.*

Sakarya / Türkiye

aysegulksirin@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Kitap Tanıtımı / Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 29 Nisan / 29 April 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 27 Haziran / 27 Haziran 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Ayşe Kasımoğlu Şirin, “İslam Ahlakı İslam Düşüncesinde
İlahi Emir Teorisi, Meryem Attar, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019” *Baberti
Dergisi*, 21 (Haziran / 2025): 124-130.

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.

Öz

İslam düşünce geleneğinde ahlak üzerine yapılan çalışmalar, çok eski tarihe kadar geri gitmektedir. Özellikle İslam düşünce geleneğini oluşturan üçlü sacayağında kelim, felsefe ve tasavvufun bulunduğu bilinmekle beraber, incelemesini yapacağımız kitapta yazar Mutezile kelim geleneğinin başat isimlerinden Kâdî Abdülcebbar'ı ele almaktadır. Kâdî Abdülcebbar İlahi Emir Teorisini reddederek kendi ahlak teorisini inşa etmiştir. Yazar Kâdî Abdülcebbar'ın ahlak teorisini irdelerken mensubu olduğu Mutezile ekolünün ahlak ilkelerini de ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Düşüncesi, Mutezile, Kâdî Abdülcebbar, İlahi Emir Teorisi, Normatif Ahlak.

Abstract

Studies on ethics in the tradition of Islamic thought date back to ancient times. While theology, philosophy, and mysticism are known to be the three main pillars of the Islamic intellectual tradition, the book under examination focuses specifically on Qadi Abduljabbar, a prominent figure in the Mu'tazilite theological school. Qadi Abduljabbar rejected the divine command theory and developed his own moral theory. In analyzing Qadi Abduljabbar's ethical framework, the author also elucidates the broader ethical principles of the Mu'tazilite tradition to which he belonged.

Keywords: Islamic Thought, Mu'tazila, Qadi Abduljabbar, Divine Command Theory, Normative Ethics.

Yakın dönemde İslam Felsefesi alanında yoğun çalışmalar gerçekleştirildiğini görüyoruz. Bir yandan İslam Felsefesi alanında günümüze kadar tercüme edilmemiş birçok eser Türkçe'ye kazandırılırken öte yandan Türk akademisyen ve araştırmacıların bu alandaki telif eserlerine rastlıyoruz.

Entelektüel üretim İslam Ahlak Felsefesi alanında da görülmektedir. Farklı düşünce toplulukları ahlak felsefesi başlığıyla çalıştaylar düzenliyor, akademik faaliyetler gerçekleştiriyorken, yayınevleri de yine bu alanda tercüme eserleri Türk okuyucusunun beğenisine sunuyor. Son dönemde ahlak felsefesi alanında dikkat çeken çalışmalardan biri de Meryem Attar'ın, "İslam Ahlakı" isimli eseri. Son yıllarda ahlak felsefesi alanında yürütülen çalışmalarda ele alınan konuların klasik dönemde tartışılan meseleler olduğunu iddia etmektedir. Attar, klasik ile modern dönem arasında kurduğu bu bağ neticesinde yeni bir usul teklif etmekte; bugün yürütülen ahlak çalışmaları için günümüzden geçmişe dönülemeyeceğini aksine geçmişten hareketle bugüne gelinmesi gerektiğini belirtmektedir.

Kitap, ahlak felsefesinde İlâhî Emir Teorisini kabul edenlerin aksine bazı İslam ahlak öğretilerini felsefi bir nazar ile incelemektedir. Bunu yaparken de Arap-İslam ahlak düşüncesinin başından başlayarak, özelde ise Mutezile ekolünün önemli temsilcilerinden Kâdî Abdülcebbar'ın ahlak teorisini araştırmaktadır. Çünkü Abdülcebbar, İlâhî Emir Teorisini kabul etmeyerek kendine özgü ahlak teorisini gerçekleştirmiştir. Ayrıca bu kitap, yazarın 2008'de Leeds Üniversitesi'nde "Islamics Ethics: Divine Command Theory in Arabo Islamic Thought" adlı doktora tezinin gözden geçirilmiş halidir. Yazarın Kâdî Abdülcebbar'ı seçmesinin nedeni ise, Mutezile'nin sistemini bizlere sunması ve eserlerinin birçoğunun elde olmasıdır.

Kitap uzunca bir giriş (ss. 9-31) ve altı bölümden oluşmakla beraber sırasıyla işlenen konular; teorik ve tarihsel arka plan (ss. 33-49), Kur'an ve hadisî ahlaki varsayımları (ss. 51-76), Mutezile öncesi ahlak öğretileri (ss. 77-110), Mutezile ahlakı (ss.111-145), Abdülcebbar'ın ahlak anlayışı (ss. 147-220) ve normatif ahlaki yargıların analizi (ss. 221-304) şeklinde ortaya konulmaktadır.

Yazar, teorik ve tarihsel arka plan başlıklı birinci bölümde sıkça tarihsel arka plan vurgusu yaparak metnini oluşturmaktadır. O klasik dönemden itibaren ahlaki teorilerin hangi zemin üzerinde ele alındığını, özellikle dini argümanların esas otorite sayılarak incelendiği "ahlaki iradecilik" anlayışına eleştiriler sunmaktadır. Yazar İslam tarihinde yaşanan dönüm noktası olayları ve ortaya çıkan sorunları ahlak felsefesi çatısı altında değerlendirmektedir. Ona göre mürtekib-i kebire meselesi iman sorunu

olmakla beraber ahlaki bir sorun teşkil etmekte, insanın özgür irade ve kader bahsi adına sorduğu sorular da bu zaviyeden incelenmektedir.

Kur’ân ve hadisin ahlaki varsayımları adını taşıyan ikinci bölümde ise ilk bölümde tartışılan konular üzerinde araştırma yaparken özellikle dini kaynaklara başvuru yapmaktadır. Kur’an’dan ve hadislerden örneklerle kendi teorisini güçlendirme çabasına girmektedir. Ahlaki değer kavramlarının ontolojik statüsünü bu bölümde ele alan yazar, ahlaki öznelciliği; bireysel/toplumsal/teistik öznelcilik şeklinde üçlü tasnifle açıklamaktadır (s. 52).

Üçüncü bölüm başlığını oluşturan Mutezile öncesi ahlak öğretileri kısmında yazar, ilk iki bölümdeki tartışmalar çerçevesinde Mutezilî ahlak öğretilerinin temelinde “Lâ hükme illâ lillâh” sloganı benimseyen Haricî görüşten etkilenimin söz konusu olduğunu iddia eder. Bu noktada yazar haklı sayılmaktadır. Çünkü o dönemde tartışılan konuların gündeme getirilmesi Haricî ve Mürcîî fırkaların ilgisinden bağımsız değildir. Attar, ahlâki kavramları bu fırkalar üzerinden değerlendirme yoluna giderken, Haricîleri, insanları fillerinden hareketle imana yahut küfre dâhil etmelerinden ötürü ahlâki bilişselci olarak sınıflandırır. “İrca” ilkesini temsil eden Mürcîîleri ise ilahî hükümlere rağmen yargılama imkânından imtina etmelerinden dolayı ahlâki gayrî-bilişselcilğe yakın bir düşünce olarak nitelendirir (s. 104).

Attar’ın bu eserinin dördüncü ve beşinci bölümü genel olarak temel tezini kaynaklarıyla destekleyip ortaya koyduğu bölüm olarak dikkat çekmektedir. Dördüncü bölüm Mutezile ahlakı olarak adlandırılmıştır ve yazar bu kısımda Mutezilî ahlak öğretilerinin öncesinde geliştirilen ahlâki düşüncelerin özellikle o dönemin yerli, siyasi ve sosyal olayları yansıtarak geliştirildiğini dile getirmektedir. Bu gelişim ise ortaya çıkan farklı problemler etrafında oluşan akım ve ekollerin etkileri ile meydana gelmiştir (s. 111). İkinci aşama olarak addedilen dönem ise “itizal” hareketinin öncüleri olan Mutezile’nin ivme kazanmasıyla ortaya çıkan süreçtir. Ve yazara göre bu süreçte Arap-İslam düşüncesine Mutezile’nin en etkin katkısının Ahlak felsefesi alanında olduğu düşünülebilir (s. 113). Mutezile’nin ahlakı ise mensuplarının her birinin üzerinde ittifak ettiği beş ilkeden öğrenilebilmektedir. Bu ilkeler tevhid, adalet, va’d ve va’id, el-menzile beyne’l-menzileteyn ve emr’i bi’l-ma’rûf nehy’i ‘ani’l-münker şeklinde sıralanmaktadır. Özellikle tevhid ve adalet ilkesi etrafında toplanan ahlaki görüşlerinin temellerini vurgulayan yazar, onların özgünlüklerini ise sosyo-politik gerçeklikle olan yakın ilişkilerine dayandırmaktadır (s. 120). Tevhid inancından bahsederken ilk olarak kendi imamlarını ilahlaştırma eğiliminde

olan Şia'ya karşı savaş açar. Onlara karşı argüman olarak da ilahi varlığın eşsizliği ve aşkınlığı ilkesini deklare eder (s. 121). Adalet ilkesine gelince Mutezile bu ilkeyi Allah'a adaletsizlik isnat edenlere karşı geliştirmiş ve Tanrı'dan hiçbir adaletsiz fiilin sadır olmayacağı inancını benimsemiştir. Yazara göre Mutezile'nin ilahi adalet ilkesi, insanların özgürlüğü ve sorumluluğu üstlenme gereği uyarınca meydana getirilmiş ve teorileştirilmiştir. Kâdî Abdülcebâr Mutezile'nin ilahi adalet ilkesini, kaderciler (mücbire) tarafından Allah'a dolaylı olarak atfettikleri keyfilik ve zorbalığın bir reddiyesi olarak geliştirdiğini vurgular. Mutezile ilahi iyilik ve adaleti Allah'ın zati sıfatları olarak ele almıştır ve bu şekilde kaderci eğilimleri bertaraf etme çabasına girişmiştir (s. 136). Ahlak felsefesini neredeyse adalet ilkesi üzerine inşa eden Mutezile'ye göre, nasıl ki iyi ile kötünün akıl ile bilinebileceği esas ise adalet ile adaletin iyiliği de akılla bilinebilir. Bundan sonra gelen ilkeler de adalet ilkesi bağlamında değerlendirilmelidir. Yazar, Kâdî Abdülcebâr'ın Mutezile'nin adalet ilkesi hakkında Allah'ın adil ve iyi olduğuna dair hem fikir olduğunu zikrederek kendi görüşünde haklılık payını vurgulamak ister mahiyettedir (s. 140). Va'd ve va'id ilkesine göre ahlaki olarak akli bilginin kesinliğini ön plandadır. Zira insan yapıp ettiklerinin mükafatını ve cezasını görecektir. Yazara göre kişi iyiliğin ödüllendirilmesi, kötülün ise cezalandırılması gereğini akli olarak bilebileceği için bu ilke Mutezile'nin adalet anlayışı ve akıl vurgusu ile örtüşmektedir (s. 140).

Beşinci bölüm ise, Abdülcebâr'ın ahlak anlayışı adını taşımakla beraber onun ahlak teorisi ile ilgili verileri sunmaktadır. Ve bu bölümdeki amacının düşünürün çağdaş ahlaki meselelerle ilişkili olan ahlak düşüncesinin felsefi açıdan ilgi çeken yönlerini ele almak olduğunu zikreder (s. 148). Abdülcebâr'ın aynı zamanda bir usul bilgini olduğunu da ifade eden yazar, onun ahlaki varsayımlarını mantıksal-dilbilimsel analiz metodolojisini benimseyen bazı çağdaş filozofların görüşleri ile mukayese etmektedir. Bu görüşler Wittgenstein geleneğinin modern dilbilimsel analiz yöntemi arasındaki benzerlikler üzerinden yapılmaktadır (s. 149-154). Yazar, Abdülcebâr'ın akli yükümlülüğün şartları altında ahlaki yargıyı değerlendirip akli olup olmadığına karar verirken, ahlak yönünden tarafsız fakat normatif bazı ilkeleri önerip savunduğunu dile getirir (s.156). Abdülcebâr'a göre onun ahlak kuramını içeren ahlaki varsayımlar şunlardan müteşekkildir; zorunlu ahlaki bilgi, insanın özerkliği, amaçlılık, evrensellik ve tarafsızlık son olarak nesnellik ve aklilik. Bunların içinde konu ile bağlantılı olarak en çok üzerinde durulması gerekenin zorunlu ahlaki bilgi olması gerektiğini vurgulayan yazar, Abdülcebâr'ın eserlerinden örnekler

sunar. Kişi, ancak zorunlu bilgi sayesinde sorumlu bir ahlaki fail olma vasfını haizdir. Ve bu sayede aklen olgun olduğundan bahsedilebilir (s. 159-164). Bu kısım bize apriori bilginin nasıl dayanak olduğunu da açıkça ifade etmektedir. Abdülcebbar'ın zorunlu ahlaki bilginin muhatap olduğu failin yükümlülükleri konusunda akli ve dini olarak yaptığı ayırım önemli bir sonuçtur. Bu duruma göre insanın akli yükümlülükleri üzerine inşa ettiği ahlak teorisinin tüm insanlığı kapsadığını savunur. Kişinin apriori olarak bildiği ilkeler sayesinde evrensel bir ahlaktan bahsetmek mümkün iken dini yükümlülükler ise o dinin bağlılarını kapsamak durumundadır (s. 176).

Son bölüm, normatif ahlaki yargıların analizi olarak adlandırılır ve yazar, özellikle Abdülcebbar'ın ahlakın dili hakkındaki görüşünün, İslami etikte ahlaki yükümlülüklerin anlaşılması için dilsel bir temel sağlayan hermenötik bir yaklaşım ortaya koyduğunu iddia eder. Abdülcebbar'a göre ahlaki yargılar normatiftir ve akla dayanmak zorundadır. Ve bu normatif yargılar dört farklı kategori içinde değerlendirilir: mubah, mendup, vacip, kabih (s. 221-222). Normatif yargıların içerdiği değer yargıları ise iki kısımdan müteşekkildir: İlki, değerlerin insan davranışları ve tercihleri tarafından belirlendiği dolayısı ile öznel ve göreceli olanlar. İkincisi ise değerlerin Allah'ın emir ve yasakları tarafından belirlenmesi sebebiyle kutsal emirlere dayanan ve başka nedenleri olmayanlar (s. 233-234). Abdülcebbar, değer yargılarının ilkinin estetik değerler kapsamında ele alır ve bunu kişinin durumuna ve zevkine bağlı olmasından ötürü öznel sayar. Ahlaki değerleri ise mesela haksızlığın kötülüğünün doğrulanabilir belirli özellikler sayesinde böyle olduğu bilindiği için nesnel olarak vazeder (s. 234-238). İlahi emir teorisine karşı geliştirdiği argümanlar neticesinde o, ilahi emirlerin ahlakın epistemolojik boyutunu sunduğunu fakat iyilik ve kötülüğün ontolojik boyutunu değiştiremeyeceğini savunur. Bu durumda şariat, akıl tarafından saptanmış şeyi ortaya çıkarmaktadır (s. 245). Normatif yargıların temeli olarak iyi ve kötüyü ele alan Abdülcebbar'a göre; günah işleme, emanete hıyanet etme ve yalan söyleme gibi fiillerin kötülüklerinin gerekçesi fiillerin durumlarıdır. Bir fiilin durumu ise şartları ve sonuçları tarafından belirlenir. Ayrıca şu üç durumdan biri fiil için ahlaki bir nitelik gerektirecektir: failin durumu (hal), şeyler ya da fiillerin doğasında olan belirleyici neden (ma'na), fiilin özel durumu (hal). Şayet bunlardan biri vuku bulursa bir fiil kötü olarak tanımlanabilir (s. 270-274). Yazara göre Abdülcebbar, iyi ve kötünün failin durumundan bağımsız olduğunu savunarak selefi Ebu Hâşim'den ayrılır. Ayrıca ilk dönem Mutezile ve Bağdat Mutezilesinin savunularının aksine o, iyi ve kötüyü şeylerde ve fiillerde bulunan nitelikler olarak addetmez. Ona

göre tek alternatif, kötülüğün fiilin kendisinin özel bir durumu olarak ele alınması zorunluluğudur (s. 285).

Son olarak Meryem Attar'ın "İslam Ahlakı" adlı çalışması tartıştığı konu itibarıyla bu alanda çalışma yapan araştırmacılar için giriş mahiyetinde bir eser olarak okunabilir. Attar, çalışmasında başta ana kaynaklar olmak üzere birçok ikincil kaynağı geniş bir şekilde kullanmıştır. Klasik dönem İslam kaynaklarının yanı sıra Batılı kaynaklara da çokça atıf bulunmaktadır. Kitabın anlaşılır bir dille yazılmış olmasının yanı sıra ahlak tartışmalarının toplumun farklı kesimlerinin de ilgisini çekecek olması, kitabın geniş çevreler tarafından ilgiyle okunmasına imkân sağlamaktadır. Okuyucu açısından sorun arz edebilecek şey ise eserde tekrara düşülen noktaların bulunmasıdır. Son tahlilde bu çalışmanın araştırmacının doktora tezi olması nedeniyle belli sınırlar içerisinde hareket ettiğini göz önünde bulundurarak, eserin başarılı sayılabilecek nitelikte olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Attar, Meryem. *İslam Ahlakı İslam Düşüncesinde İlahi Emir Teorisi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.